

аспірант кафедри прикладної
лінгвістики
Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова

СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КАТЕГОРІЇ АДРЕСАНТНОСТІ В СУЧАСНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

Актуальність обраної теми. Дослідження категорії адресантності пов'язано з актуалізацією образу автора в тексті, що для художнього мовлення є пріоритетним. Автор реалізує комунікативний задум, насамперед, за допомогою мовних засобів, серед яких особливу роль відіграють синтаксичні. Зважаючи на це, художній синтаксис завдяки його складності та експресивності уможливило вираження авторських стратегій і тактик, а також сприяє комунікативній взаємодії з читачем. На синтаксичному рівні категорія адресантності представлена відповідними конструкціями, що є маркерами мовленнєвої взаємодії автора і читача, – питальними і спонукальними реченнями, звертаннями, вставленими компонентами тощо. Також у комунікативній взаємодії з читачем беруть участь елементи «чужого» тексту, що вказують на інтертекстуальні зв'язки художнього дискурсу з іншими дискурсивними утвореннями (Р. Барт, М. Бахтін, Ж. Женнетт, Ю. Крістева та ін.). На синтаксичному рівні вони репрезентовані прямим і непрямим мовленням, що передбачає відповідне пунктуаційне та формально-граматичне подання. У сучасному українському мовознавстві ця проблема мала висвітлення лише в поодиноких розвідках, присвячених експресивному синтаксису.

Ступінь розроблення проблеми в лінгвістиці. Дослідження категорії адресантності має свої традиції в лінгвостилістичних працях, де було проаналізовано мовні засоби репрезентації образу автора в художньому тексті (В. Виноградов, Г. Винокур, С. Гончарова, Н. Бабенко, Н. Болотнова, Н. Валгіна, Ю. Караулов, Л. Новиков, Н. Сологуб, Т. Шмельова, Л. Щерба та ін.). Комунікативно-дискурсивний підхід передбачав використання нової методології пошуку, тому лінгвістики зосередилися на понятті дискурсу та виокремленні його категорійних параметрів, серед яких особливе місце належить адресантності (О. Селіванова). Проте на позначення категорії, що охоплює вираження чинника автора, фіксуємо й інші терміни: персональність (Ф. Бацевич), модальність (І. Кочан), суб'єктність (Н. Болотнова), образ автора (З. Тураєва), антропоцентричність (В. Кухаренко), інтерсуб'єктність (Н. Кондратенко) тощо. Останнім часом з'явилися нові наукові розвідки, в яких висвітлено проблеми категорії автора в різних виявах (див. праці [3], [9], [10]). Ми послуговуємося поняттям адресантності, актуалізуючи роль автора в художньому дискурсі, який визначає композиційно-структурні та семантичні особливості художнього мовлення.

Мета статті – виявити специфіку функціонування синтаксичних конструкцій у сучасному художньому дискурсі та визначити їх текстовірний потенціал як репрезентантів комунікативної інтенції автора. Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: простежити мовні особливості художньої прози на синтаксичному рівні; проаналізувати роль синтаксичних засобів у вираженні категорії адресантності; представити аналіз синтаксичних засобів та визначити їх роль у діалогічній взаємодії автора з читачем.

У статті використано такі **методи** дослідження: лінгвостилістичний аналіз для виявлення особливостей функціонування синтаксичних засобів у художньому дискурсі; функцій аналіз – для розгляду їх функційного навантаження; інтерпретаційний аналіз – для визначення текстовірного потенціалу синтаксичних одиниць та дискурс-аналіз – для характеристики комунікативної інтенції автора художнього дискурсу.

Матеріалом дослідження слугували прозові твори сучасних українських письменників Ю. Андруховича, С. Жадана, О. Забужко, Ю. Іздрика, О. Ірванця, Л. Дереша, І. Карпи, Т. Прохаська та ін.

Викладення основного матеріалу дослідження. Адресантність як категорійний параметр художнього дискурсу, насамперед, реалізований у вираженні комунікативної ролі автора, що розшаровується в тексті на наратора, оповідача і персонажа. Проте для висвітлення проблем комунікативної взаємодії автора з читачем найважливішим є комунікативна роль автора – реального або внутрішньотекстового, тому що образ автора «організує весь текст, об'єднує в ціле його окремі частини, пронизує єдиним світоглядом» [1, с. 205]. Категорія адресантності звідси реалізована як і в авторській комунікативній позиції, так і в позиції оповідача. При цьому дослідники зазначають, що образ автора має враховувати й позицію адресата з огляду на діалогічне потрактування сучасного світосприйняття [2, с. 167].

На синтаксичному рівні категорія адресантності реалізується через низку засобів і конструкцій, зокрема через синтаксичні конструкції різних типів. Розповідні речення є основним засобом репрезентації оповідного мовлення та наративної позиції, що увиразнює образ автора та актуалізує категорію адресантності. Мовець виступає як від імені 1-ої особи (експліцитна наративна позиція), так використовуючи форми 3-ої особи (імпліцитна наративна позиція). Одним із засобів вираження адресантності в оповіді є непряме мовлення, напр.: *Он минулої зими снігу майже не було, то й дамбу навесні дотягли ну трохи не до самого вже Трухан-айленду. Щоправда, коли в Кнєзя питали, як же вода в річці тектиме, коли її всю перегородити, то він відказував, що вода знайде собі дорогу, потече по інший бік острова* (О. Ірванець. Очамимря); *О Руслане Прекрасний, говори ти, як віджалую твою загибель, брате мій?!* (Ю. Андрухович. Московіада). Авторська комунікативна позиція тут

реалізована як роль переповідача чужого мовлення, спостерігача минулої розмови. З огляду на це релевантним є використання складнопідрядних речень, що реалізують категорію переповідної модальності та є вираженням невластивого прямого мовлення. Н. Гуїванюк зазначає, що поняття непрямої мови «охоплює такі функціонально-комунікативні різновиди речень: непряморозповідні (переповідно-розповідні), які виражають непрямо чиєсь повідомлення чи чужу розповідь; непрямопитальні (переповідно-питальні) та непрямоспонукальні (переповідно-спонукальні)» [4, с. 293]. Характерною рисою цих синтаксичних конструкцій є збереження структури і семантики вихідного мовлення, актуалізація позиції мовця-спостерігача та дистанційованість позиції мовця в часі стосовно моменту мовлення.

Наратив представлений також авторським мовленням, що демонструє позицію стороннього спостерігача подій, напр.: *Чийсь безшелесний силует проплив під стінами, один по одному гасячи світильники, ховаючи в темряві білу кучеряву лінину з золотими іскрами, крісла й публіку, і залишаючи освітленою лише напівкруглу сцену, прикриту криваво-червоними складками лаштунків* (С. Андрухович. Фелікс Австрія). Таке викладення інформації характерно для реалістичної прози, проте зафіксовано і в сучасній українській прозі, коли авторська позиція виявлена як об'єктивна і стороння. Авторське мовлення також має реалізацію у вигляді переповідних синтаксичних конструкцій з позицією суб'єкта мовлення у формі 1-ої особи однини, напр.: *А він справді мило всміхається, подумала я тоді: немов роз'яснюється на виду, навіть коли губи при тому так скупо рушаються* <...> (О. Забужко. Музей покинутих секретів). Характерною ознакою є представлення відстороненості мовця від моменту мовлення та комунікативна інтенція переказу думок і повідомлень, що мали місце в минулому. При цьому позиція мовця представлена комунікативними ролями оповідача і персонажа, які не є тотожними ролі автора, напр.: *Я знав одну черепаху. І знав її господарів* (Т. Прохасько. ФМ «Галичина»); *Мої вікна і балкон розташовані навпроти кафе, при цьому я мешкаю на другому поверсі, тому дивлюся на «Доллінгер» трохи згори* (Ю. Андрухович. Лексикон таємних міст).

У художньому дискурсі авторська позиція представлена не безпосередньо, а через відповідні мовленнєві реалізації, що створюють текстову поліфонічність і представляють автора як комплекс суб'єктів внутрішньотекстового художнього простору. Одним із засобів поліфонічності є автокомунікація [8]: мовець звертається до самого себе в авторському мовленні, використовуючи діалогічні маркери спілкування, напр.: *Ти ненавидиш безсоння. Ти ненавидиш ночі без сну. Ти ненавидиш ночі без снів* (Ю. Іздрик. Воцтек). Для сучасної української прози притаманна така форма авторського мовлення, як «діалогічний монолог» [6, с. 148], що передбачає використання адресованих форм (ти-форм) у внутрішньому авторському мовленні, напр.: *Ти виходиш прямо в калюжу, не надто глибоку, дець так по кісточки, якраз урівень з бортами твоїх черевиків* (О. Ірванець. Львівська брама). Трансформації форми викладу від Я-комунікації до Ти-комунікації увиразнюють поліфонічність і дискурсивність художнього тексту. У разі, коли оповідач збігається з персонажем, такий виклад вияскравлює поєднання зображального та оповідного реєстрів мовлення.

При цьому комунікативна позиція внутрішнього текстового автора-мовця, через якого реальний автор спілкується з читачами, позначена діалогічною взаємодією з адресатом. У художньому дискурсі такий тип спілкування представлений звертаннями до читача, напр.: *А я, кохане моє читальництво, на цім повчальнім моменті (це заки гостеси не повели панів присутніх та й мене так само до танцю) своє понадмірно детальне справоздання завершив би* (Ю. Андрухович. Перверзія). Оповідач, який виражає комунікативну інтенцію автора, звертається до читача з коментарями, поясненнями та уточненнями основного наративу, проте це також є художнім прийомом діалогічного викладення тексту, що репрезентований адресованим мовленням із значенням конкретного адресата.

Питальні речення актуалізують категорію адресантності в разі експлікації діалогічної взаємодії автора і читача, при цьому частотним є подання квазидіалогів: автор (наратор) ставить питання і сам на них відповідає, напр.: *Ти не забудеш, про що хотів розповісти? Та я ж і розповідаю! Ти мусиш уявити собі цю ситуацію на правду якомога чіткіше. Інакше ти нічого в ній не втямиш. У другій половині січня, щойно я повернувся зі шпиталю, мене відразу ставлять командувати вартою. Спершу я трохи походив заступником начальника, а невдовзі став начальником. Тобі це подобалося? Не перебивай мене, якщо хочеш почути цю історію до кінця. Насправді це тільки так поважно звучить – начальник варти, російською начкар* (Ю. Андрухович. Таємниця). Наведений приклад є ілюстрацією діалогу як жанротвірного принципу, оскільки автор створює текст у вигляді уявного діалогу, розмови з журналістом, на питання якого відповідає. Уявність співрозмовника та елементи містифікації в цьому творі перетворюють діалог співрозмовників на взаємодію автора з читачем, для чого і використовуються з'ясувальні питання та відповіді. У такий спосіб створено питально-відповідні комплекси, реальним адресатом яких є читач. Проте мовець-автор сам формулює питання від імені уявного співрозмовника, реалізуючи комунікативну інтенцію скерування художнього діалогу в бік повідомлення як об'єктивної інформації, так і розкриття внутрішнього стану суб'єкта мовлення.

У сучасній українській прозі діалогічність виражається «на рівні міжсуб'єктної взаємодії між автором і читачем, в якій посередником є власне текст» [6, с. 58]. Звідси є наявність великої кількості питальних речень, поданих як поодинокі, так і комплексами, напр.: *Жодних якщо, так все й було, пізнайте правду, і правда зробить вас вільними, хіба не про це йдеться? Хіба не про свободу від кошмарів осуду, невпевності, мук за хибні рішення та їхні потворні наслідки?* (Л. Дереш. Миротворець). Здебільшого такі питальні речення мають риторичний характер, вони є експресивними твердженнями або запереченнями. Однак представлено й міркування у формі питальних речень, які формулює мовець, що також поширені в сучасній прозі, визначаючи її комунікативну

настанову на інтелектуалізм, напр.: *Хороше місце цей момо-бар. Хоча б жуєш гімалайське їдло, якщо вже не бачиш Гімалаїв. Як там у когось із філософів? Існують тільки ті об'єкти, котрі ми досягаємо в цю мить?* <...> (І. Карпа. Піца «Гімалаї»). Внутрішня діалогічність в авторському мовленні реалізована і через використання питально-відповідних комплексів, напр.: *Чи намагався Перфецький якось наблизитись до Ади, коли вони залишалися вдвох? Намагався і неодноразово. Іноді йому шалено хотілося торкнутись її* (Ю. Андрухович. Перверзія). Мовець відповідає на з'ясувальні питання, знімаючи неозначеність і розкриваючи основний зміст, але вибір такої форми художнього мовлення увиразнює внутрішню текстову діалогічність.

Останньою синтаксичною конструкцією, що бере участь у репрезентації категорії адресантності, вважаємо, вставлені компоненти різного структурного наповнення. Вставлені конструкції за основною функцією призначені передавати додаткову інформацію, авторські коментарі або уточнення. У сучасній художній прозі тексти рясніють вставленими синтаксичними конструкціями, поміж яких виокремлюємо й такі, що передають комунікативну взаємодію автора з потенційним читачем, напр.: Роман (я б уважав його повістю) називався *«Ієрархії пташиних зграй» і розповідав про пошуки певним фоторепортером свого двійника в глухому карпатському селі* (Ю. Іздрик АМ™). Мовець-автор висловлює в таких випадках комунікативну позицію реального автора, що збігається з позицією внутрішнього текстового автора. Безумовно, реальний автор не є тотожним комунікативній ролі автора, представленого в тексті, однак мовець звертається в такий спосіб до читачів, до потенційних адресатів, які є основним суб'єктом художньої комунікації разом з автором.

Вставлені синтаксичні конструкції виконують функції внутрішньотекстових ремарок. У драматургічному дискурсі вони доповнюють мовлення персонажів, та «відповідають двом режимам ведення діалогу: реплікування й нарації» [7, с. 78]. У цьому разі вставлені конструкції є репрезентантами комунікативних зв'язків мовця-автора і читача, напр.: *І Стіна перестала бути стіною, а стала Світляними Сходами, і вони провадили – як це не дивно – вгору. (Уявімо собі, що все сталося саме так. Бо що залишається нам? Тіло на докупі зсунутих письмових столах?). Тієї самої миті Артур Пєпа кладе долоню на Ромин теплий вигин* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів). Настанова на взаємодію з читачем посилена за допомогою використання форми доконаного виду 1-ої особи множини на позначення майбутніх дій. Ця граматична форма передає заклик до сумісних дій автора і читача, вона є маркером комунікативної взаємодії мовця та адресата.

Вставлені конструкції в сучасній прозі становлять цілісні мікротексти, що часто мають слабкі семантичні зв'язки з основним текстом твору. Вони мають характер інтродукції або авторських відступів, що не стільки розкривають зміст основного тексту, скільки скеровані на безпосередню взаємодію з читачем, напр.: *(Тут маленький відступ: згадалось, як один російський поет, перекладаючи мій вірш про забруднене простирadlo і чистоту ангелів, загруз на тому ж таки дієслові «кохатися» і мусив роздвоюватися поміж «занимається любов'ю» та «занимається сексом». Невже росіяни, як ангели? І вони не кохаються? Чому в них немає такого слова?)* (Ю. Андрухович. Лексикон таємних міст). Обсяг таких мікротекстів може навіть перевищувати обсяг основного тексту. У таких випадках можна говорити про домінування категорії адресантності та пріоритет комунікативної взаємодії автора з читачем на протигагу опису та оповіді в художньому дискурсі. А. Загнітко, аналізуючи семантику і прагматику вставлених конструкцій у художньому тексті, зазначає, що вони є перехідними між реченням і текстом, наголошуючи на правомірності їх потрактування як «речень-текстів, особливістю яких виступає поліінформативна насиченість і концентрація різногатуркових об'єктивних смислів» [5, с. 261]. Цьому ефекту сприяє й використання надмірних вставлених конструкцій, побудованих за принципом «мотрійки», коли кожний із вставлених компонентів містить наступний і далі без обмежень, напр.: *Сестра перелякалася й побігла за лікарем (зображення справді виглядало вже дуже блідим, немов вибілене часом (часу, який ми проводимо в delirium, цілком достатньо, аби вибілити пам'ять, та замало, щоб відбити біль), але якщо сфокусувати погляд на ділянках, де не було плям від сонця – плями на сонці, плями під сонцем, рожевому довір'яй, плям більше не май! – можна було побачити все ту ж галіму «Ар Кастра» з її сонцекльошними сюжетами і рекламою золотого дощу)* (Ю. Іздрик АМ™). Наявність кількох взаємопроникнених вставлень створює ефект семантичної багатозначності, при цьому ця багатовимірність має не лінійну, а ієрархічну природу, оскільки кожне вставлення «занурює» читача ще глибше в структуру тексту. У такий спосіб реалізовано комунікативну роль автора та реалізовано адресантність на рівні реалізації інтенції мовця.

Висновки і перспективи дослідження. Текстова категорія адресантності охоплює вербальні вияви комунікативної позиції внутрішньотекстового автора, оповідача (наратора) та персонажа. На синтаксичному рівні основними синтаксичними засобами вираження адресантності є розповідні речення зі звертаннями, напівпрямою мовою (конструкціями переповідної модальності) та внутрішніми діалогами і «монологічними діалогами»; питальні речення (з'ясувальні та риторичні) і питально-відповідні комплекси; вставлені синтаксичні конструкції, що експлікують авторські комунікативні інтенції. Перспективи подальших досліджень полягають у висвітленні особливостей функціонування мовних засобів, що реалізують категорію адресантності.

Література:

1. Бацевич Ф. Лінгвістика тексту / Ф. Бацевич, І. Кочан. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 316 с.
2. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста : [учебн. пособие] / Н. С. Болотнова. – М. : Флинта-Наука, 2007. – 520 с.
3. Гембух Е.Ю. Образ автора как категория филологического анализа автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. филол. н. : спец. 10.02.01 – русский язык / Е.Ю. Геймбух. – М., 1995. – 18 с.

4. Гуїванюк Н.В. Слово – речення – текст : вибрані праці / Н.В. Гуїванюк. – Чернівці : Чернівецький університет, 2009. – 664 с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : [монографія]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
6. Кондратенко Н.В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу : [монографія] / Н.В. Кондратенко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 328 с.
7. Корольова В.В. Комунікативно-прагматична організація сучасної української драми : [монографія] / В.В. Корольова. – Дніпро : Ліра, 2016. – 382 с.
8. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.
9. Хараман Н.О. Образ автора як текстотвірна категорія / Н. О. Хараман // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – Вип. 5. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – С. 224–229.
10. Ясакова Н. Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові : [монографія] / Н. Ясакова. – К. : НаУКМА, 2016. – 328 с.

Анотація

А. КИЩЕНКО. СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КАТЕГОРІЇ АДРЕСАНТНОСТІ В СУЧАСНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

Статтю присвячено дослідженню специфіки текстотворення сучасної української прози, зокрема, реалізації категорії адресантності та комунікативної позиції автора. Розглянуто поняття художнього дискурсу та виявлено основні засоби репрезентації категорії адресантності на синтаксичному рівні. Основним предметом аналізу слугували звертання, питальні та спонукальні речення, вставлені синтаксичні конструкції та цитати, що відіграють важливу роль у текстотворенні, створюючи ефект змістової багатшаровості тексту. Текстотвірний потенціал цих синтаксичних конструкцій визначає орієнтованість на читача-адресата з боку автора-мовця.

Ключові слова: художній дискурс, експресивний синтаксис, категорія адресантності, вставлені конструкції.

Аннотация

А. КИЩЕНКО. СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КАТЕГОРИИ АДРЕСАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Статья посвящена исследованию специфики текстообразования современной украинской прозы, в частности, реализации категории адресантности и коммуникативной позиции автора. Рассмотрено понятие художественного дискурса и выявлены основные средства репрезентации категории адресантности на синтаксическом уровне. Основным предметом анализа послужили обращения, вопросительные и побудительные предложения, вставленные синтаксические конструкции и цитаты, которые играют важную роль в текстообразовании, создавая эффект содержательной многослойности текста. Textoобразующий потенциал этих синтаксических конструкций определяет ориентированность на читателя-адресата со стороны автора-говорящего.

Ключевые слова: художественный дискурс, экспрессивный синтаксис, категория адресантности, вставленные конструкции.

Summary

A. KISHCHENKO. SYNTACTIC MEANS OF REPRESENTATION OF THE CATEGORY OF ADDRESSABILITY IN MODERN LITERARY DISCOURSE

The article is devoted to the study of the specifics of the text-formation of modern Ukrainian prose, in particular the realization of the category of addressability and communicative position of the author. The concept of literary discourse is considered and the principal means of representation of the category of target content are found on the syntactic level. The main subject of the analysis was addressing, interrogative and imperative sentences, inserted syntactic constructions and citations, which play an important role in the text-formation, creating the effect of a multilayered text. The text-forming potential of these syntactic constructions determines the orientation towards the reader-addressee from the author-speaker.

Key words: literary discourse, expressive syntax, category of addressability, inserted constructions.